

SIGITAS JEGELEVIČIUS (Wilno)

DZIEJE LITWY WSCHODNIEJ W LATACH 1939-1940 W LITEWSKIEJ HISTORIOGRAFII

Przygotowując się do przedstawienia litewskiej historiografii na temat dziejów Litwy Wschodniej od jesieni 1939 roku do połowy czerwca 1940 roku, musimy mieć na względzie dwa momenty.

Po pierwsze, litewska historiografia pryncypialnie stwierdza, że żadnych kompromisów w kwestii przynależności Wilna i Litwy Wschodniej do Litwy być nie może, pod względem prawnym nigdy one nie należały do innego państwa, oprócz państwa litewskiego. To, że Litwa Wschodnia faktycznie była zarządzana przez inne państwa, stanowiło wynik aneksji i okupacji. Takiego poglądu trzymają się wszyscy historycy litewscy. Dlatego też odzyskanie zarówno Wilna, jak i części Litwy Wschodniej w październiku 1939 roku litewscy historycy traktują w świetle prawa międzynarodowego jak i zasad moralnych za fakt całkowicie uzasadniony. Innymi słowy, Litwa odzyskała prawnie należące do niej terytoria ze stolicą. Po odzyskaniu tych terytoriów, zgodnie z prawem międzynarodowym, na tym obszarze przestały funkcjonować polskie ustawy, a także wszystkie utworzone tu przez Polskę instytucje. Zaczęły obowiązywać litewskie ustawy. Taki pogląd wyrażają wszyscy litewscy historycy w swoich pracach. Takie stanowisko zajmuje i autor niniejszego opracowania.

Po drugie, litewska historiografia nie jest jednolita. Wyodrębniamy z niej historiografię okresu radzieckiego. Przedstawicielom tej historiografii narzucano odmienne zasady, a co najmniej zmuszano do deklarowania, że kierują się metodologią marksistowsko-leninowską. Takim badaniom towarzyszyły odmienne priorytety. Pomimo to, stosunek do państwowej przynależności Wilna, zarówno dawnej emigracji litewskiej, historiografii okresu sowieckiego, jak i dzisiejszej historiografii litewskiej pozostał taki sam, niezmienny.

Bez wątpienia dotychczas (i prawdopodobnie na długo) najważniejszym studium z okresu, który nas interesuje jest monografia dr hab. Reginy Žepkaite *Fragment dziejów Wilna: 27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku*¹.

Na wstępie należy stwierdzić, że w polskiej i litewskiej historiografii dosyć wyraźnie wyodrębniają się dwa diametralnie przeciwstawne poglądy w sprawie przynależności państwowej Wilna i całej Litwy Wschodniej. Podobnie różne są też stanowiska grup społecznych i ich przedstawicieli w obydwu krajach.

W prezentowaniu interesującej nas problematyki prym wiedzie w polskiej historiografii profesor Piotr Łossowski – autor pracy *Litwa a sprawy polskie*². Będzie nam łatwiej zaprezentować poglądy R. Žepkaite, jeśli przypomnimy główne wyniki badań prof. Łossowskiego. Prof. P. Łossowski w wymienionej monografii najwięcej uwagi poświęcił sporom między polskimi i litewskimi ugrupowaniami politycznymi (szczególnie tym najbardziej radykalnym) w Wilnie i Litwie Wschodniej. W tym aspekcie najbardziej interesowała go pozycja litewska i konkretne działania społeczności litewskiej. Działalność polskiej części społeczeństwa, szczególnie przedstawicieli najbardziej radykalnych w Wilnie w latach 1939-1940, została jak gdyby z boku. Dlatego monografia prof. P. Łossowskiego przedstawia czytelnikowi obraz jednostronny. Takie specyficzne prezentowanie różnych stron zjawiska, zachęciło prawdopodobnie R. Žepkaite do napisania studium historycznego, które by kompensowało niedostatki w monografii prof. P. Łossowskiego i uzupełniało jego pracę o wątki pominięte lub przedstawione w sposób powierzchowny.

R. Žepkaite podejmuje w swojej monografii wiele kwestii, które dotąd nie były jeszcze badane, albo badane były jednostronnie (na przykład przez prof. P. Łossowskiego). Do takich całkowicie nowych problemów badawczych zawartych w monografii Reginy Žepkaite zaliczyć należy kwestie przejęcia Wilna i części Litwy Wschodniej, i ich integracji z państwem litewskim. Jest to pierwsza poważna próba omówienia sytuacji wewnętrznej na Litwie Wschodniej. Wszystkie te kwestie, a także inne sprawy są omawiane w kontekście przynależności państwowej Wilna, starań o przywrócenie go Litwie, co było jednym z podstawowych zadań polityki zagranicznej i wewnętrznej Litwy.

¹ R. Žepkaite, *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 – 1940 m. birželio 15*, Vilnius 1990, ss. 158.

² P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, Warszawa 1982.

Regina Žepkaite jednoznacznie przedstawia swoje stanowisko, podobnie jak to czyni prof. P. Łossowski w swojej monografii.

Najszerzej prezentowane są w jej monografii nieporozumienia i przeciwstawność poglądów litewskich i polskich ugrupowań politycznych oraz ich zbieżne poglądy w ocenie zaistniałej sytuacji w Wilnie. Autorka ukazuje, że te dwa przeciwstawne poglądy w latach 1939-1940 miały następujący realny wyraz: litewskie ugrupowania polityczne dążyły do zmuszenia mieszkańców Litwy Wschodniej, a szczególnie Wilna, traktowanych jako mniejszość narodowa Litwy, do podporządkowania się mieszkańcom całej Litwy, tj. większości mieszkańców, a polskie ekstremistyczne ugrupowania temu jawnie i inercyjnie się przeciwstawiały (zachowanie się warstw liberalnych było bardziej realistyczne z tendencją lawirowania, lecz także wrogie względem państwa litewskiego). Między innymi autorka przedstawia udokumentowany wywód, że niektóre państwa wywierały presję na rząd litewski, aby ten trzymał się bardziej twardej polityki wobec Polaków w Wilnie.

Końcowy wywód autorki jest następujący: odzyskane Wilno stanowiło dla państwa litewskiego poważne obciążenie. Wszystkie starania rządu litewskiego przerastały ówczesne możliwości, narastały ekonomiczne, socjalne, polityczne problemy, które trzeba było rozwiązywać nadwyrężając siły całego kraju.

Z czterech rozdziałów monografii dwa są jak gdyby wstępne: o międzynarodowym położeniu Litwy w przededniu wojny i na jej początku, a także o traktacie ze Związkiem Radzieckim z 10 października 1939 roku. W następnych dwóch rozdziałach rozpatrywane są sprawy Wilna i Litwy Wschodniej, a także problemy polityki rządu litewskiego w tym regionie: przejęcie regionu, jego stan socjalny, ekonomiczny, polityczna sytuacja w Wilnie, próby stabilizacji życia w mieście, polityczny program rządu i jego wprowadzanie, stosunki z polskim rządem emigracyjnym i kurią arcybiskupstwa w Wilnie, działalność podziemia polskiego w Litwie Wschodniej.

R. Žepkaite wprowadziła w swojej monografii do obiegu naukowego dużo nowych źródeł z Archiwum Państwowego Litwy. Duża część tych dokumentów wcześniej dla historyków była trudno dostępna. Prawdopodobnie P. Łossowski nimi nie dysponował. R. Žepkaite swe studium historyczne pisała jeszcze przed odrodzeniem Litwy. Zrozumiałym jest, że to miało wpływ na interpretację pewnych kwestii. Po pewnym czasie materiał ten był uzupełniany lub poprawiany. Dlatego też w monografii widoczny jest wpływ historiografii radzieckiej (upolityzowane terminy, uogólnienia i tym podobne). Dostrzeżone to zostało przez recenzentów. Recenzenci za najslabszy punkt książki uznali rozdział o stosunkach rządu litewskiego z kościołem katolic-

kim w Wilnie. Mam na myśli zwłaszcza dwie recenzje: litewską prof. Aldony Gaigalaite³ i polską – prof. P. Łossowskiego⁴. Recenzję prof. P. Łossowskiego opublikowano jako wstęp do przekładu na język polski monografii R. Žepkaite, którą zaczęto drukować w gazecie „Kurier Wileński”. Recenzja prof. P. Łossowskiego jest godna uwagi, ponieważ dość obszernie przedstawia monografię R. Žepkaite. Jest rzeczą naturalną, że ocena obu autorów w większości różni się. Już na początku recenzji prof. P. Łossowski podkreśla: „Autorka konsekwentnie reprezentuje w swojej pracy litewski punkt widzenia, stanowczo broni litewskiej racji stanu i podjętych przez władze działań. Wszakże – i trzeba to wyraźnie zaznaczyć – o wszystkim mówi z dużą otwartością, nie ukrywając najbardziej nawet drastycznych faktów. Inna natomiast zupełnie jest sprawa ich weryfikacji i oceny. Tutaj jej ujęcia w sposób diametralny różnią się od poglądów recenzenta”. W takim samym duchu sformułowana jest konkluzja recenzji: „Oceniając ogólnie zrecenzowaną książkę trzeba raz jeszcze zaznaczyć, iż wnosi ona sporo nowych ustaleń i faktów. Wzbogaca naszą wiedzę na temat ważnych wydarzeń, które miały miejsce w Wilnie w 1939/40 r. Z drugiej jednak strony nie można zgodzić się ze stanowiskiem autorki i z jej ocenami. To, co w jej oczach zasługuje na stanowcze potępienie, ze strony polskiej traktowane być musi jako największa zasługa i cnota”. Na tle ogólnej oceny w recenzji nieco dziwnie brzmią dwa ostatnie zdania, tj., że autorka „Widzi tylko racje i to doraźnie – jednej, litewskiej strony. Dla czytelnika polskiego taka postawa jest nie do przyjęcia”. Lecz to nie neguje naukowej wartości zarysu historycznego R. Žepkaite. Badając te problemy polscy historycy i tak będą musieli korzystać z tej książki.

Wśród innych publikacji wymienić należy najnowsze dzieło prof. Zigmasa Zinkevičiusa *Litwa Wschodnia w przeszłości i obecnie*⁵. To popularny zarys historyczno-lingwistyczny. Na tle historii Litwy od czasów starożytnych rozpatrywane są przemiany lingwistyczne, etniczne, które zachodziły na Litwie Wschodniej. Najwięcej uwagi poświęca autor XIX i XX wiekowi. Ogólnie biorąc autorowi przyświecała myśl popularnego przedstawienia historii Litwy Wschodniej, w kontekście wynarodowienia się jej mieszkańców. Ta książka w znacznej mierze przeznaczona jest dla obcojęzycznych mieszkańców Litwy Wschodniej, słabo znających przeszłość zamieszkiwanego

³ *Lietuvos istorijos metraštis: 1991*, Vilnius 1993, s. 160-164.

⁴ P. Łossowski, *Racje tylko jednej strony. Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-wschodniej*, 1991, t. 26.

⁵ Z. Zinkevičius, *Rytu Lietuva praetyje ir dabar*, Vilnius 1993, ss. 320.

przez nich regionu. Pod względem naukowym większą wartość przedstawia nie historyczna, lecz lingwistyczna część studium. Toteż w części przedstawiającej lata 1939-1940 (s. 182-191) najbardziej interesujące fakty dotyczą upowszechniania języków (litewskiego, polskiego, białoruskiego). Interesujące są zwłaszcza dane i spostrzeżenia prof. Z. Zinkevičiusa o tym ile osób w 1940 r. zapisało się jako Litwini w trakcie wymiany dowodów poświadczających obywatelstwo Republiki Litewskiej (w gminach takich osób było od 60 do 90 procent, a w Wilnie mniej więcej na 200 tysięcy mieszkańców, wśród których sporą część stanowili Żydzi, jako Litwini zapisało się przeszło 70 tysięcy osób). Większość osób, które zapisały się jako Litwini, po litewsku nie rozmawiała. Żadnego nacisku, by zapisywać się jako Litwini nie było. W pracy jest dużo nazwisk miejscowej ludności i konkretnych przykładów o dokonujących się zmianach. Podstawowy wywód prof. Z. Zinkevičiusa – wraz z odzyskaniem Wilna przez Litwę zatrzymany został proces polonizacji i jego rozprzestrzenianie się.

W rozdziale odnoszącym się do okresu międzywojennego rozpatrywane są takie problemy: wynarodawianie Litwinów, szkolnictwo, prasa, życie współczesne, kościół, dwory, następstwa polonizacji, dynamika zaniku języka litewskiego i mozaika językowa Litwy Wschodniej. W rozdziale tym jest dużo rzeczy wartych uwagi. W sposobie prezentowania niektórych aspektów książka prof. Z. Zinkevičiusa podobna jest do książki starego wilnianina z czasów międzywojennych, litewskiego emigranta w Ameryce, Jeronimasa Cicenasa *Wilno między burzami* (pierwsze wydanie książki wyszło w Chicago w 1953 r. i dopiero po 40 latach wydano ją w Wilnie)⁶. Jest to popularno-historyczne opracowanie, lecz jest w nim wiele autentycznych opisów tamtych czasów, których nie znajdziemy w oficjalnych źródłach. Autor przedstawia życie społeczno-polityczne i gospodarcze Wilna i Litwy Wschodniej w latach 1919-1940, problemy kultury i oświaty oraz poglądy polskich instytucji rządowych. Niektóre wydarzenia autor przedstawia do 1944 r. Dużo jest informacji o Uniwersytecie Stefana Batorego. Ważną dokumentację (choć bez przypisów) stanowi kronika wydarzeń z końca 1939 r. i pierwszej połowy 1940 r. Czytelnik znajdzie tu informacje o wejściu wojsk litewskich do Wilna, ostatnich grabieżach Sowietów, wydawaniu litewskiej i polskiej prasy, próbach podźwignięcia się z ruiny gospodarczej, organizowaniu prac publicznych, uruchamianiu handlu, zaopatrzeniu w żywność, o stosunkach z kurią arcybiskupią w Wilnie, początkach polskiego podziemia, o próbach strajku

⁶ J. Cicenasa, *Vilnius tarp audru*, Vilnius 1993, ss. 310.

polskich uczniów i nauczycieli, przeorganizowaniu Uniwersytetu Stefana Batorego i protestów z tym związanych, o uchodźcach wojennych w Wilnie, rozwiązywaniu problemów z obywatelstwem litewskim, o nastrojach wśród różnych polskich grup społecznych, położeniu dworów (m.in. jest informacja o dworze Józefa Piłsudskiego), o reformie rolnej i początkach rozdrabniania gospodarstw wiejskich, o aspektach życia po drugiej stronie granicy w Radzieckiej Białorusi, o działaczach litewskich w Wilnie itp. Są też w pracy dane z 1940-1941 r. z przeprowadzonych badań nad nazwami osobowymi na Litwie Wschodniej (włączając niektóre gminy z powiatów oszmiańskiego, bresławskiego i wilejskiego).

W książce J. Cicenasa dominuje problematyka polityczna i kulturalna, narodowej Litwy Wschodniej i mieszkających w niej Litwinów w latach 1919-1939, ich praw do ojczystego języka, szkół, prawa do modlitw w języku ojczystym. Autor książki nie jest historykiem, a dziennikarzem, lecz jego praca w wielu przypadkach może być bardzo pomocna dla historyków.

Do publikacji, które tylko w części odnoszą się do omawianego okresu możemy zaliczyć *Historię Uniwersytetu Wileńskiego. 1579-1994*, ściślej mówiąc rozdział *Formowanie litewskiego uniwersytetu w Wilnie*⁷ napisanym przez autora niniejszego opracowania. Jest w nim mowa o tym jak polski Uniwersytet Stefana Batorego był przeorganizowany na litewski uniwersytet.

Wspomniane wydawnictwa historyczne Uniwersytetu Wileńskiego mają charakter opracowań naukowych, aczkolwiek są wyczuwalne w nim tendencje popularnonaukowe. Bez obaw do wydawnictw publicystycznych zaliczyć należy książkę Stanislovasa Buchaveckasa *Ziemia Solecznicka*, pomimo że i w niej są odnośniki do źródeł i literatury⁸. Jest to bogaty w informacje, często udokumentowane, popularny, publicystyczny zarys dziejów Ziemi Solecznickiej. Interesującym nas okresowi poświęcony jest jeden rozdział *Początek drugiej wojny światowej* (8 stron), latom międzywojennym zaś dwa rozdziały: *Golgota XX wieku. 1914-1920* oraz *Wileńszczyzna i Ziemia Solecznicka w 1920-1939 roku*. Należy także zwrócić uwagę na rozdział *Okupacja hitlerowskich Niemiec*. Napisany on został w oparciu o nie publikowane materiały archiwalne (inne rozdziały są napisane na podstawie materiałów publikowanych przez innych autorów). W historiografii unika się na ogół referowania wspomnień, znając pozytywne i negatywne strony tego typu źró-

⁷ S. Jegelevičius, *Lietuvisko universiteto formavimas Vilniuje*, w: *Vilniaus universiteto istorija: 1579-1994*, Vilnius 1994, s. 235-246.

⁸ S. Buchaveckas, *Salcios zome*, Vilnius 1992, ss. 288.

deł. Pomimo to autor uważa, że należy zrobić wyjątek i przedstawić książkę pamiątnikarską Broniusa Ausrotasa *Lata ciężkich decyzji*⁹ (pierwsze wydanie w 1985 r. w Chicago). Bronius Ausrotas w 1937-1940 r. był pracownikiem II Oddziału (wywiadowczego) Sztabu Generalnego Wojska Litewskiego, a po wojnie – emigrantem w Ameryce.

Jego wspomnienia przedstawiamy nie tylko dlatego, że w latach 1937-1939 kierował on wywiadem w Vievis, i w 1939 r. w czasie tragicznych dni wrześniowych przez swój punkt przepuścił na stronę litewską wdowę po Józefie Piłsudskim z córkami. Więcej niż połowa tekstu wspomnień jest poświęcona pracy B. Ausrotasa w Wilnie w okresie od końca października 1939 r. do 15 czerwca 1940 r. Jest w tej części wspomnień mnóstwo autentycznych informacji o Wilnie i rozlokowanych tu oddziałach Armii Czerwonej. Większości tych informacji na razie nie znajdziemy w żadnej dokumentacji archiwalnej. To, czego w archiwum II-ego oddziału przy Sztabie Generalnym Wojska Litewskiego nie zdążono zniszczyć w lipcu 1940 r., wywieziono do ZSRR. Dotychczas nie jest nam znane miejsce przechowywania tego archiwum (znaczną część archiwum analogicznego oddziału Wojska Polskiego autor tych słów miał sposobność widzieć w Moskwie). Oprócz tego są w nich interesujące opisy sytuacji na granicy z radziecką Białorusią, a szczególnie fragment sześciu opowiadań o żołnierzu Armii Czerwonej, z oddziału stacjonującego w Wilnie – Butajewie.

To niezbyt jasno brzmiące nazwisko żołnierza w końcu maja – na początku czerwca 1940 roku było często powtarzane w oskarżycielskich notach z Moskwy do rządu litewskiego zanim nastąpiła okupacja. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości „o sprawie Butajewa” dużo pisała litewska prasa. Opublikowane zostały wszystkie materiały zachowane w litewskich archiwach, w sposób udokumentowany potwierdzono, że Butajew zdezerterował i na prośbę sowietów odnaleziony przez litewskie służby bezpieczeństwa popełnił samobójstwo (zastrzelił się). W badanie i wyjaśnienie tych wypadków duży wkład wniósł historyk dr Gediminas Rudis. Ze wspomnień Ausrotasa wynika, że próbował on zwerbować politruka Butajewa, lecz ten po pewnym czasie zerwał z nim kontakt, zdezerterował i następnie nawiązał kontakt z podziemiem polskim w Wilnie.

Odnotować należy jeszcze dwie publikacje i jeden artykuł o obrabowaniu wileńskich archiwów w październiku 1939 roku i dalszym ich losie. Publikacje te zostały napisane w tym samym czasie, jednak w prasie ukazały

⁹ B. Ausrotas, *Sunkių sprendimų metai*, Vilnius 1990, ss. 237.

się niejednocześnie. W dniach 14-22 października 1939 r. już po podpisaniu traktatu litewsko-radzieckiego o zwróceniu Wilna Litwie, tymczasowo gospodarujący w Wilnie bolszewicy białoruscy bezwstydnie ograbili Wilno, w tym w całości wileńskie archiwa. Z pomocą żołnierzy, w dużym bałaganie, z magazynów archiwalnych przez okna wyrzucano akta archiwalne do ciężarówek, którymi wywieziono je do Białorusi i nie mając gdzie składować tego bezcennego skarbu, wrzucono do pomieszczeń gospodarczych na stacji kolejowej i do piwnic różnych instytucji w Mińsku. Była to prawdopodobnie największa grabież materiałów archiwalnych w XX wieku. Wywieziono ponad 600 tys. jednostek archiwalnych (prawie 70% archiwów Wilna).

Problemy te pierwsza przedstawiła doc. dr Jurate Kiaupienė w pracy *Co się stało z archiwami Wilna jesienią 1939 roku*¹⁰. W tej publikacji ogłoszone zostało pismo z końca 1939 – początku 1940 roku członków zarządu Litewskiego Towarzystwa Poznania Kultury Narodów ZSRR, w którym zwracali się oni z prośbą o pośrednictwo, w celu jak najrychlejszego zwrócenia archiwów. W piśmie z naiwnym przekonaniem wyrażona jest myśl, że białoruscy urzędnicy całą akcję przeprowadzili bez zezwolenie centralnych władz ZSRR. Tym problemom poświęcona jest też część publikacji dr. Bronislovasa Vonsaviciusa *Losy litewskich historycznych źródeł archiwalnych*¹¹. W wymienionej publikacji trzy dokumenty (s. 45-48) odzwierciedlają starania Litwy o zwrot zrabowanych archiwów.

W posiadaniu historyków litewskich jest kilkanaście dokumentów na temat rabunków archiwów, i nieowocnych prób ich odzyskania przez państwo litewskie. O tych sprawach autor niniejszego opracowania opublikował obszerny artykuł *Rok 1939 i archiwa Litwy*¹². W zburzonym w czasie działań wojennych w 1941 r. Mińsku zrabowane archiwa niewiele ucierpiały. Odnaleziono je w pomieszczeniach gospodarczych kolejowej stacji towarowej i w piwnicach budynku rządowego. W wyniku starań ówczesnego dyrektora Archiwum Państwowego w Wilnie dr. księdza Juozapasa Stakauskasa, z poparciem niemieckiej okupacyjnej administracji cywilnej, Wacław Gilbert-Studnicki w latach 1942-1943 reewakuował je do Wilna, gdzie ich większość znajduje się obecnie.

¹⁰ J. Kiaupienė, *Kas istiko Vilniaus archyvas 1939 metu rudeni*, w: *Musu praectis*, Vilnius 1990, T. 1, s. 116-119.

¹¹ B. Vonsavicius, *Lietuvos istorijos dokumentiniu saltiniu likimai*, w: *Lietuvos archyvai*, Vilnius 1992, T. 3, s. 14-50.

¹² S. Jegelevičius, *1939 metai ir Lietuvos archyvai*, w: *Musu praectis*, Vilnius 1992, T. 2, s. 77-98.

Z niewielkich publikacji warto jeszcze wymienić interesujące przemówienie prof. Mykolasa Biržiška, wygłoszone 8 lutego 1940 r., podczas obejmowania stanowiska rektora na Uniwersytecie w Wilnie¹³.

W ostatnich latach wydano w Wilnie kilka zbiorów artykułów poświęconych różnym sprawom Litwy Wschodniej od czasów najdawniejszych aż po dzień dzisiejszy. Są to obszerne zbiory, w których znajdziemy prace z archeologii, językoznawstwa, kultury i historii. Wszystkie prace mają charakter naukowy, unikano czystej publicystyki. Większość artykułów opiera się całkowicie na nowym materiale źródłowym, nie udostępnianym dotąd badaczom lub udostępnianym tylko fragmentarycznie. Nawet te artykuły, które bazują na publikowanym materiale naukowym, są teraz interpretowane z aktualnych pozycji i zawierają nowe informacje.

21 lutego 1991 r. odbyła się w Wilnie konferencja naukowa „Litwa Wschodnia – historia, socjologia i język”. Uzupełnione referaty z tej konferencji opublikowano w wydawnictwie *Litwa Wschodnia: Historia, kultura, język*¹⁴. W zbiorze są trzy grupy artykułów. Nas interesowałaby część pierwsza publikacji (archeologia i artykuły z tematyki historycznej). W całym zbiorze tylko jeden artykuł odnosi się do omawianego okresu. Jest to praca Gintautasa Surgailisa *Polacy uchodźcy drugiej wojny światowej na Litwie (wrzesień 1939 – czerwiec 1940)*¹⁵. Znajdujemy w niej krótki, ale ciekawy zarys historii polskich uciekinierów wojennych i ich życia na Litwie (najwięcej uwagi poświęcono Wilnu i Litwie Wschodniej). Uważamy, że udokumentowane zostały w nim informacje niedostępne dotąd dla polskich badaczy. Autor artykułu jest dość umiarkowany w ocenach. W jego pracy nie ma antypolskich tendencji. Jednak trzeba mieć na uwadze to, że polscy uchodźcy wojenni na Litwie nie mogli czuć się tak jak w domu, pomimo że na Litwie byli przyjęci szczególnie miło. Autor artykułu podkreśla: „Oczywiście zrozumiały, uchodźcom wojennym, jako obywatelom obcego i wrogiego dla Litwy państwa, były przewidziane pewne ograniczenia. Przede wszystkim, mieli oni rejestrować się w miejscowym posterunku policji, nie mogli samowolnie zmieniać miejsce zamieszkania, należeć do organizacji politycznych, uczestniczyć w życiu tych organizacji i w ogóle w życiu politycznym Litwy (...)”¹⁶.

¹³ *Profesorius Mykolo Birziskos kalba*, w: *Lietuvos archyvai*, Vilnius 1992, T. 3, s. 86-91.

¹⁴ *Rytu Lietuva: Istorija, kultura, kalba*, Vilnius 1992, ss. 240.

¹⁵ G. Surgailis, *Lenkai, Antrojo pasaulinio karo atbegeliai, Lietuvoja (1939 m. rugsejis -1940 m. birzelis)*, tamże, s. 104-116.

¹⁶ Tamże, s. 108.

Autor nie mało miejsca poświęca rejestracji uciekinierów (wielu uchylało się od rejestracji), zmianie ich liczebności, przechodzeniu internowanych wojskowych do kategorii uchodźców wojennych, pomocy, formowaniu się antylitewskiego podziemia. Do kategorii uchodźców wojennych autor w odpowiednich okolicznościach zalicza również przybyszów z Litwy Wschodniej, z którymi Litwa również miała nie mało kłopotów. Autor wskazuje na próby upolityczniania pomocy dla uchodźców i wykorzystywanie jej przeciwko interesom Litwy. Władze Litwy przekazały organizację pomocy materialnej dla uchodźców wojennych w całej Litwie (w Wilnie oraz Litwie Wschodniej) Litewskiemu Czerwonemu Krzyżowi. Po odzyskaniu Wilna, wszystkie tam istniejące komitety pomocy uchodźcom były zlikwidowane, z wyjątkiem komitetu żydowskiego i komitetu pod przewodnictwem adwokata I. Zagórskiego (Komitety Pomocy Uchodźcom w Wilnie), który odnosił się lojalnie do władz litewskich, a i Żydzi z niego nie odwołali swoich przedstawicieli. Autor artykułu wskazuje na próby niektórych radykalnych działaczy polskich w Wilnie legalizowania działalności Polskiego Czerwonego Krzyża. Uważa on, że w ten sposób starano się, by na arenie międzynarodowej nie była uznana działalność Litewskiego Czerwonego Krzyża w Wilnie i dążono do wzmagania kontaktów między władzą litewską a uchodźcami i komitetem adwokata I. Zagórskiego. W artykule są informacje o polskim podziemiu na Litwie oraz niezdecydowanych poczynaniach przeciwko niemu, które wywoływały sprzeciw. Są także informacje z litewskich archiwów, litewskiej i niemieckiej prasy. Artykuł kończą informacje o represjach sowieckich skierowanych przeciw uchodźcom wojennym i innym obywatelom polskim, którzy w roku 1940-1941 odmówili przyjęcia obywatelstwa ZSRR.

Z artykułem Gintautasa Surgailisa w pewnym sensie są związane dwa artykuły Nastazji Kairiukšytė. Szczególnie wiąże się z nim artykuł *Mieszkańcy Wileńszczyzny* (według spisu z 27 maja 1942 r.)¹⁷, w którym autorka interpretuje materiały ze spisu ludności. W czasie spisu wszyscy stali mieszkańcy lub chwilowo zamieszkający byli zarejestrowani, z wyjątkiem Żydów i Niemców. Przypomnieć należy wniosek autorki, udowodniony statystyką: „Dane spisu ludności 1942 r. ukazują, że w powiatach okręgu wileńskiego (według podziału okupacyjnej administracji – S.J.), bez miasta Wilna, Litwini stanowili największą część mieszkańców. Jednak pomimo to, że po powojennych repatriacjach do Polski liczba Polaków na Litwie zmalała o 168,8 tys. i Wileński okręg, z którego wyjechało najwięcej Polaków,

¹⁷ N. Kairiukšytė, *Vilniaus krasto gyventojai (1942 m. geguzes 27 d. surasymo duomenimis)*, tamże, s. 116-123.

nie wyglądał mocno zlitwinizowany. W Białoruskiej SRR proces polonizacji został powstrzymany, a na Litwie Wschodniej – nie. Do południowo-wschodniej Litwy przybyli Polacy z Białoruskiej SRR. Polska Rzeczpospolita Ludowa przez Moskwę opiekowała się interesami Polaków. Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego przyjął uchwałę «O środkach w celu polepszenia współpracy z polskimi mieszkańcami Litewskiej SRR». 21 listopada 1950 roku podobną uchwałę przyjął Komitet Centralny Litewskiej Partii Komunistycznej. Zaczęto masowo zamykać litewskie szkoły a tworzyć polskie. Litwini znów w Okręgu Wileńskim poczuli się dyskryminowani przez miejscowych zarządców, którzy najczęściej byli nie-Litwinami. Władze Republiki i Komitet Centralny Komunistycznej Partii Litwy w Wileńskim Okręgu nie odważyli się zatrzymać postępującej wciąż asymilacji”¹⁸. W 1942 r. tylko w powiecie oszmiańskim największą liczbę mieszkańców stanowili Polacy (53,9%), a najbardziej spolszczoną była w tym powiecie gmina Grauzyszka (83,9%).

Drugi wspomniany artykuł w tym zbiorze Nastazji Kairiukštyte to *Repatriacja Polaków z Litwy w 1944-1947 roku*¹⁹. Jest to bogaty w informacje i ciekawy artykuł. Są w nim również związki z latami 1939-1940. Poruszane są w nim problemy: umowa między rządami Polski i Litewskiej SRR na temat ewakuacji (repatriacji) ludności z 1944 r. zarządzenia repatriacyjne i ich pracownicy, Polacy na Litwie (ich liczba i rozmieszczanie), rejestracje wyjeżdżających, próby wyjazdu do Polski Litwinów i ich przyczyny, dynamika repatriacji, terminy, organizacja transportów, kontrola wyjeżdżających, pozostawiony dobytek, wywieziony dobytek; są informacje o nielegalnym, nieprawnym wywożeniu dzieł sztuki (obrazów, wartości muzealnych, archiwalnych, bibliotecznych), o czym wiedział szef „rządu” Litewskiej SRR Mecislovas Gedvilas, lecz nie przeszkadzał (według porozumienia międzypaństwowego wywieść można było wartości kulturalne i sztukę, lecz tylko własność rodzinną). W 1945 r. na wyjazd do Polski zapisanych było 379,5 tys. osób. Końcowy rezultat, skorygowany przez obie strony, stanowił 171,2 tys. osób. Według niektórych polskich danych do Polski wyjechało 178 tys., albo aż 197,2 tys. osób.

W omawianym zbiorze cztery artykuły dotyczą problemów historycznych Litwy Wschodniej w okresie międzywojennym. Są to artykuł dr. Vilenasa Vadapalasa *Sprawa Wilna i prawo międzynarodowe*²⁰. Autor stara

¹⁸ Tamże, s. 123.

¹⁹ N. Kairiukštytė, *Lenku repatriacija is Lietuvos 1944-1947 m.*, tamże, s. 124-141.

²⁰ V. Vadapalasa, *Vilniaus klausimas ir tarptautine teise*, tamże, s. 45-64.

się w nim głęboki konflikt Litwinów i Polaków o Wilno obiektywnie ocenić, opierając się tylko na prawie międzynarodowym. Dlatego w artykule są krótko określone źródła konfliktu, prawa stron, w ogólnych zarysach opisane są działania wojenne, porozumienie suwalskie, wyprawa gen. Lucjana Żeligowskiego na Wilno w świetle prawa międzynarodowego, sytuacja po zajęciu Wilna i różne poglądy na ten temat. Autor wiele uwagi poświęca ocenie konferencji ambasadorów z 1923 r. i jej uchwałom, wskazując m.in., że nie ukazane są prawne podstawy tego werdyktu. Omawia też tajne porozumienia ZSRR i Niemiec z 1939 r. oraz sprawę Wilna. W końcu – zamiast podsumowania – autor omawia współczesny statut prawny Wilna w świetle prawa międzynarodowego. Bardzo bliski, jeśli chodzi o problematykę, temu artykulowi jest artykuł Reginy Žepkaitė *Sprawa wschodniej granicy Litwy (1920-1940)*²¹, w którym odwołuje się również do oświadczeń najwyższych władz Białoruskiej SRR z 1990 roku i przypomina nie anulowany dotąd układ pokojowy zawarty między Rosją Radziecką a Litwą 12 lipca 1920 roku.

Dwa pozostałe artykuły poświęcone są Litwie Wschodniej i jej wewnętrznym problemom politycznym w okresie międzywojennym. Artykuł dr Ireny Petrauskienė *Polityka antylitewska władz polskich w Wilnie w 1935-1939 roku*²². Jego treść określa tytuł. Najwięcej uwagi poświęcono sprawom kultury i oświaty. Ciekawie autorka podsumowuje swoje wywody: „Straty społeczeństwa litewskiego stanowiły podstawę przeprowadzonej na Litwie Wschodniej w latach powojennych rusyfikacji, w trakcie której wynarodowiono wielu jej mieszkańców”. Sprawom politycznym poświęcony został artykuł dr. Juozasa Marcinkevičiusa *Sprawa Litwinów na tajnej konferencji referentów bezpieczeństwa województwa wileńskiego 1936 roku*²³. Autor próbuje w nim ukazać, jak na litewski ruch narodowy na Litwie Wschodniej patrzyły i jak go oceniały polskie ogranę bezpieczeństwa województwa wileńskiego, jakie podejmowano środki w celu jego zahamowania.

Współczesne naukowe poglądy litewskich specjalistów na sprawy kulturalne i historyczne Litwy Wschodniej próbują przedstawić autorzy zbioru artykułów *Litwa Wschodnia*²⁴. W tym trzyczęściowym zbiorze wraz z pu-

²¹ R. Žepkaitė, *Lietuvos rytu sienos klausimas (1920-1940 m.)*, tamże, s. 64-71.

²² I. Petrauskienė, *Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilnijoje 1935-1939 m.*, tamże, s. 72-98.

²³ J. Marcinkevičius, *Lietuviu klausimas 1936 m. slaptoje Vilniaus vaivadijos saugumo referentų konferencijoje*, tamże, s. 98-104.

²⁴ *Lietuvos Rytai*, Vilnius 1993, ss. 416 – 4 mapy.

blikacjami dokumentów, w omawianym przedziale chronologicznym mieści się studium dr. Arunasa Bubnysa *Polskie podziemie na Litwie 1939-1940 roku*²⁵. Nie uważamy, aby polski czytelnik nie znał informacji o polskich organizacjach podziemia na Litwie i ich działalności. Ośmielamy się jednak przypuszczać, że w studium dr. Arunasa Bubnysa jest wiele nowych informacji źródłowych, jak również nieznanymi polskiemu czytelnikowi autentycznych faktów historycznych. W studium Arunasa Bubnysa jest 129 przypisów, w tym – 78 przypisów do nie publikowanych źródeł z archiwów. Pomocze to historykom w uzupełnianiu materiałów źródłowych. We wspomnianym studium przedstawione zostały m.in. materiały o pierwszych żywiłowych sporach młodzieży polskiej z władzami Litwy w końcu października i w pierwszych dniach listopada 1939 r. Szczegółowiej opisuje powstanie i działalność Organizacji Polski Walczącej, oraz pierwsze poczynania policji bezpieczeństwa Litwy w celu ukrócenia tej działalności. Autor przedstawia strukturę organizacji i jej cele, omawia jej nielegalne wydawnictwa i audycje radiowe radiostacji „Wolność”. Omawia też działalności Komisariatu Rządu (niewykluczone, że przypisywane są tej organizacji poczynania innych organizacji polskich), działalność polskiego podziemnego wywiadu. To i owo jest o ostatnich miesiącach polskiego podziemia w wolnej Litwie (do okupacji sowieckiej w czerwcu 1940 roku), próbie centralizacji polskiego podziemia, działalności politycznej i wojskowej organizacji Służba Zwycięstwu Polski, oraz pierwszych represjach NKWD. Przedstawiony materiał potwierdza, że w istocie rząd Litwy, jeśli chodzi o stosunek do polskiego podziemia na Litwie, znalazł się między młotem a kowadłem, tj. między Niemcami hitlerowskimi i Związkiem Radzieckim z jednej strony, a Anglią i Francją z drugiej strony. Zachowanie się Litwy było podyktowane przez dwóch sąsiadów, mocarzy, którzy prowadzili agresywną politykę, decydowali o polityce i kategorycznie zarządzili. Mimo takich okoliczności środki podejmowane przez litewskie władze bezpieczeństwa były dość łagodne.

W studium autor niemało uwagi poświęca stosunkom litewsko-polskim na Litwie Wschodniej w 1941-1944 roku, nieprzemyślanym, lecz politycznie nieuniknionym działaniom obydwu stron, które były wygodne dla Niemiec i ZSRR, a także nieudanym próbom stabilizacji wzajemnych stosunków. Są informacje o polskiej Armii Krajowej i litewskiej Brygadzie Miejscowej (Vietine Rinktine), i ogólne uwagi o litewskim i polskim podziemiu, obustronnych warunkach porozumienia się, które nie doszły do skutku z zasadniczego politycznego powodu, tj. kwestii przeszłej przynależności Litwy Wschodniej.

²⁵ A. Bubnys, *Lenku pogrindis Lietuvoje 1939-1940 metais*, tamże, s. 228-269.

Dr Nastazija Kairiukštytė w artykule *Zmiany w życiu mieszkańców Wileńskiego Kraju w latach 1939-1946*²⁶ praktycznie przedstawia w skrócie te informacje, które znalazły się już w poprzednich dwóch artykułach w recenzowanym zbiorze *Litwa Wschodnia*. Faktycznie nowe wiadomości są tylko o latach powojennych, zwłaszcza przy omawianiu problemu zasiedlenia Wilna i całego obwodu.

W zbiorze artykułów *Litwa Wschodnia* niemało jest materiału o niektórych problemach rozwoju Litwy Wschodniej w latach międzywojennych. Oryginalnością odznaczają się tylko dwa artykuły: Genovaite Gustaitė *Jurgis Matulaitis – biskup Wileński (1918-1925)*²⁷ i Valentinasa Šiaudinisa *Opór litewskich mieszkańców Wileńszczyzny przeciw polskiej okupacji*²⁸. W tym ostatnim artykule autor wykorzystał archiwalne materiały policji, prokuratury i sądów województwa wileńskiego, przechowywane w Archiwum Państwowym Litwy. Podaje on wiele faktów świadczących o oporze miejscowej ludności i nieposłuszeństwie wobec polskiej władzy. To bardzo ciekawy aczkolwiek pod względem naukowym niedostatecznie jeszcze opracowany materiał archiwalny. Autor po prostu wymienia informacje źródłowe, bez próby ich analizy. Godny uwagi jest również artykuł Genovaite Gustaitė.

W artykułach dr. Vilenasa Vadapalasa *Suverenność Republiki Litewskiej nad Wileńskim Krajem*²⁹ i dr hab. Reginy Žepkaitė *Problem terytorium, granic i stolicy państwa litewskiego w latach 1919-1940*³⁰ praktycznie powtarzają się informacje i wnioski publikowane już wcześniej aczkolwiek są i nowe momenty. Warto zwrócić uwagę na udokumentowany i przekonująco przedstawiony opis wkroczenia wojska litewskiego do Wilna latem 1920 roku, na jego legalność (nie tylko pod względem prawnym). Litwa uzyskała na to zgodę państw zachodnich, w tym na przejęcie od wycofujących się oddziałów polskich terytorium.

Praktycznie ograniczone rozmiary informacji nie pozwalają na przedstawienie lub przynajmniej wymienienie innych artykułów tych dwóch zbiorów.

²⁶ N. Kairiukštytė, *Vilniaus krasto gyventojų sudėties pokyčiai 1939-1946 m.*, tamże, s. 281-298.

²⁷ G. Gustaitė, *Jurgis Matulaitis – Vilniaus vyskupas (1918-1925)*, tamże, s. 192-206.

²⁸ V. Šiaudinis, *Vilniaus krasto lietuvių pasipriešinimas Lenkijos okupacijai*, tamże, s. 192-206.

²⁹ V. Vadapalas, *Lietuvos Respublikos suverenitetas Vilniaus krastui*, tamże, s. 137-157.

³⁰ R. Žepkaitė, *Lietuvos valstybės teritorijos, sienų, sostinės problemos (1919-1940 m.)*, tamże, s. 158-178.

Ukazujące się wciąż nowe publikacje o problemach Litwy Wschodniej potwierdzają, że litewscy historycy odrzucili wreszcie sowieckie partyjne nakazy o rezygnacji z podejmowania niektórych problemów historycznych swego kraju. Zaczęli otwarć i intensywnie analizować różne aspekty historyczne Litwy Wschodniej. W następnych latach podobne badania będą kontynuowane i liczba publikacji na pewno wzrośnie. Prace naukowe, a nie publicystyka będą w nich dominować. Wyrazić należy nadzieję, że obok publikacji popularnonaukowych przeznaczonych dla szerokiego grona czytelników, będą publikowane również prace naukowe poświęcone Litwie Wschodniej.

Autoryzowane tłumaczenie z języka litewskiego
Petrasa Gintautasa Vitkauskasa